

¹⁸ Ясинский А.Н. О городской организации X-XII вв. //ЧИОНЛ. 1895. Кн.9. Отд.1. С.35-37; Его же. О положении государя в Чехии в XII-XIII вв. //Там само. Кн.10. Отд.1. С.18-21; Его же. О сельском населении Чехо-Моравии в X-XIII вв. //Там само. С.3-8.

¹⁹ Лаптева Л.П. Ясинский Антон Никитич //Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. М., 1979. С.383-384.

²⁰ Ясинский А.Н. О сельском населении Чехо-Моравии в X-XIII вв. С.8.

²¹ Флоринский Т.Д. Книга сербских царей по войне турецкой с цесарем христианским и о запустении земли Сербской //ЧИОНЛ. 1888. Кн.2. Отд.1. С.264-265; Радченко К.Ф. По вопросу об отношении апокрифов к богомилству //ЧИОНЛ. 1903. Кн.17. Вып.4. Отд.1. С.125-126.

²² Протоколы (№9-14) публичных лекций И.-Ф.Общества за 1912 г. //Сборник. 1912/1913. Т.8. Отд.1. С.79-80.

²³ Там же. С.78.

²⁴ Заболотский П.А. Возрождение идеи славянской взаимности и новые изучения славянского мира (речь перед диспутом в С.-Петербургском университете) //Сборник. 1912/1913. Т.8. Отд.2. С.30-31.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Андрій Бовгиря

“ІСТОРІЯ О КОЗАКАХ ЗАПОРОЖСКИХ” СЕМЕНА МИШЕЦЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Відновлення Запорізької Січі у 1734 р. зумовило зростання інтересу до історії запорізького козацтва, особливо до внутрішнього життя Січі, що позначилася появою в середині – другій половині XVIII ст. низки історико-етнографічних розвідок, дотичних різних сторін буття Запорозжя. На нашу думку, в 40-90 рр. XVIII ст. інтерес по відношенню до козацької тематики був спричинений двома факторами. Насамперед, цьому в деякій мірі сприяла атмосфера епохи Просвітництва, та пов'язаний з нею розвій науки та освіти в Російській імперії. Особливої популярності набувають історико-етнографічні розвідки. Академія наук та заснований в 1755 р. Московський університет підтримували і брали активну участь в розробках різних історичних і етнографічних описів. З 1726 р. виходить друкований орган Академії наук “Месяцеслов”, а з 1750 р. починається видання часопису “Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие”. В цих часописах друкуються нариси з історії та етнографії національних регіонів імперії, в тому числі й України і Запорозжя зокрема. Тенденція зацікавлення національною екзотикою проявляється на сторінках петербурзького часопису “Российский магазин”, редактором якого був нащадок українського старшинського роду Федір Туманський. Крім цього, друга половина XVIII ст. багата на так звані “путешественные записки”- результат

численних подорожей і експедицій по Україні, що містять в собі цінні етнографічні та історичні повідомлення¹.

Іншим фактором зростання інтересу до Січі може виступати саме існування в умовах абсолютистської імперії цього суспільно-політичного організму з його специфічним внутрішнім укладом. Особливо з огляду на процес трансформації відсталого московського царства в потужну імперію, який особливо широких розмахів набув в 2 п. XVIII ст. В ході його проводилась політика, спрямована на стирання всіляких меж та національних особливостей, що стояли на заваді централізації імперії, перетворенні її на “добре регульовану державу”². Результатом такої політики стали ліквідація або обмеження автономних прав національних окраїн – Прибалтики, Грузії, України. На перший погляд Запорозька Січ стояла осторонь цього процесу аж до 1775 р. Але з самого початку існування так званої Нової Січі (1734 -1775) її історія сповнена постійної боротьби за свої права і вольності, що суперечили державним інтересам імперії. Таке протистояння знайшло своє відображення у численних петиціях, “прошеннях”, депутаціях до столиці, а подекуди й збройних сутичках з сусідами, яких уряд селив на запорізькі землі³. Ця боротьба, як зазначала Полонська-Василенко, не пройшла безслідно і викликала додаткову увагу до Січі, сприяючи появі нових історичних праць про неї⁴.

Таким чином, можна виділити два основні чинники, що зумовлювали зростання історіографічної активності щодо запорозької тематики. Один з них пов’язаний з інтелектуальною атмосферою епохи, інший мав політичне підґрунтя. Нижче спробуємо визначити місце одного з історичних творів 40-х років XVIII ст. про Запорозжя в історіографії тієї доби а також прослідкувати на конкретних прикладах характер його використання в якості джерела авторами другої половини XVIII ст. Цим твором є “История о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком ныне состоянии находятся” Семена Мишецького. Біографічні відомості про цього історика досить обмежені. Відомо, що він представник старовинного збіднілого аристократичного роду князів Мишецьких. Народився в 1710 р. Після закінчення навчання в інженерному корпусі, Мишецький в 1733 році потрапляє в Україну для будівництва української лінії. В 1736 році його направлено в Запорозьку Січ для спорудження там фортеці. На Запоріжжі Семен Мишецький перебуває з перервами до травня 1741 року⁵. Враження від кількарічного перебування в Січі і були покладені Мишецьким до основи його “Истории о казаках запорожских”.

Ця пам’ятка не одразу повернула собі ім’я автора. Написана у 40-х рр. XVIII ст., вона довгий час перебувала в рукописному варіанті. “Историю” користувались, привласнювали цілі розділи, часто без будь-яких посилань на автора. Це тривало до друку твору Осипом Бодянським у 1847 р. в “Чтениях общества истории и древностей российских”⁶. Проте, сам публікатор припустився помилки, вважаючи що авторство “Истории” належить Олександру Рігельману – авторові відомого “Летописного повествования”⁷ один з розділів якого має назву “Историческое повествование. о казаках запорожских”⁸. В ньому з незначними змінами відтворено працю Мишецького. У передмові до видання Бодянський зауважує, що “такое

возможно только тогда, когда он (Ригельман - А.Б.) есть полный хозяин и виновник его или же какой-нибудь обирало достояния других, компилятор, но ни тем ни другим историк наш не был ...”⁹. Щоправда, через декілька місяців після написання цієї передмови, датованої 31 січня 1847 р., Бодянський виправив свою помилку вказавши, що автором виданої ним історії був інженер-поручик князь Семен Іванович Мишецький, який перебував на Січі в 1736-1740 рр., де брав участь у побудові військових укріплень¹⁰.

Нині відомо сім списків праці Мишецького. Два з них зберігаються в рукописному відділі бібліотеки АН Росії¹¹. Інші три – списки, знайдені О.Бодянським у документах Г.Ф.Міллера (1708-1781), російського історика німецького походження. Саме вони покладено Бодянським в основу видання 1847 року. Між списками Міллера їх видавцем різниці не помічено, тому доцільно їх вважати за один варіант. Ще два – це так званий список Сахарова і список, знайдений у бібліотеці князя Воронцова, видання якого здійснило Одеське товариство старожитностей у 1852 р.¹² Проаналізуємо тепер три останні списки. При уважному порівнянні міллерівського списку з текстом списку Сахарова¹³, помітно, що найбільш раннім є саме сахарівський список. Доказами такому твердженню є порівняння наступної, незначної на перший погляд, цитати зі списків Сахарова і Міллера, в якій йдеться про порядок богослужіння в Січовій церкві.

Список Сахарова	Список Міллера
молят о здравии Всероссийской императрицы и ея фамилии... ¹⁴	...молят о здравии Всероссийского императора и его фамилии... ¹⁵

Така різниця може пояснюватись тим, що твір першого списку писався в 40-х рр. XVIII ст. під час правління імператриці Анни, що додатково підтверджує наявність відсутнього в другому списку зверненні автора до читача датованого січнем 1740 р. Міллерівський список – це пізніша переробка, що здійснювалась, судячи з цитати, в роки правління імператора Петра III, а саме в 1761-1762 рр. Слід додати, що в сахарівському варіанті твір носить назву "История о козаках запорожских". В міллерівському до нього додано "сочинение от инженерной команды". Перероблення початкового тексту наклало певний відбиток на його наступний варіант і надало йому більшої офіційності. Хто ж автор такої переробки і з якою метою вона проводилась? Щоб пролити світло на це питання, слід звернути увагу на ще один компілятивний твір 60-х рр. XVIII ст., згадуваного вже Годфріда Фрідріха Міллера. Він є автором кількох розвідок з української історії та козацтва, серед яких – "Известия о козаках запорожских"¹⁶. Цей твір, подібно до "Исторического повествования" Ригельмана є, насправді, видозміненою “Историєю” Мишецького. При порівнянні праці Мишецького (за міллерівським списком) і вказаною працею Міллера помічається їх суттєва подібність в деталях. Зокрема, в міллерівському списку знаходимо ті самі сюжети, що є і в "Известии" Міллера, але повністю відсутні в сахарівському списку твору Мишецького. Тут є сюжети про Орлика,

напади козаків на поляків, взаємні сутички між козаками й татарами, відомості про кошових отаманів, які знаходяться в писанні Міллера і в міллерівському списку, проте, відсутні в початковому списку Сахарова. Звичайно, напрошується висновок, що при написанні своєї праці Міллер користувався так званим міллерівським списком. Однак, як вже зазначалось – цей список датується 1761-1762 рр., а "Известия" Міллера написано не пізніше шістдесятого року, оскільки в цьому ж році були видрукувані в виданні Російської Академії Наук. Наведена вище цитата про порядок богослужіння в січовій церкві в Міллера звучить так: "молят за здравие Ея Императорское Величество и Их Высочеств"¹⁷. Очевидно, зваживши на рік видання – 1760 р. мова йде про імператрицю Єлизавету й "Их Высочества" молоді подружжя – майбутніх Петра III і Катерину II. Отже, неможливо говорити про використання істориком міллерівського списку. Можна припустити, що Міллер користувався ранішим сахарівським списком, який, ймовірно, є копією оригінального твору Мишецького. Міллер доповнив його своїми думками й новими фактами. А вже пізніше, в 1761-1762 рр. на основі твору Міллера була перероблена "История о козаках запорожских" Мишецького. Тоді ж цю назву було доповнено "Сочинение от инженерной команды". Можливо, це було зроблено самим Міллером, або, як це припускає Бодянський, самим Мишецьким, "который пополнил свой опыт, подал свой труд в несколько ином виде"¹⁸. Якщо це було дійсно так, то свій "опыт" Мишецький або хто-небудь інший доповнював під впливом праці Міллера, а то й при безпосередній його вказівці і керівництві. Мета з якою це робилося, очевидно, полягає в існуванні офіційного замовлення на подібний опис в якості якого і були представлені дещо перетворені записи Мишецького, як безпосереднього очевидця описуваних подій. Наявність трьох списків, знайдених у документах Міллера, може свідчити про існування попиту на цей твір. Можливо, за вказівкою Міллера ці копії робились на замовлення приватних осіб.

Крім згаданих списків існує ще й так званий воронцовський список, надрукований в Одесі в 1851 р. При співставленні трьох списків спостерігаються цікаві деталі. З одного боку, список Воронцова це майже точна копія списку Міллера, що повністю повторює його структуру і сюжети¹⁹. При їх співставленні, помітні дрібні деталі, притаманні спискові Сахарова. Наведемо деякі з них.

Список Сахарова	Список Воронцова	Список Міллера
1. Вышел из Польши один человек (Прим.7. Бодянського)	Вышел из Польши один человек (с.1)	Вышел из России один человек (с.3)

2. И сошлись они с поляками на р. Желтые Воды в 1640 году (Прим.25)	... в 1640 году (с. 7)	... в 1648 году (с.5)
3. А посреди оных рек оставливаны... (Пр.54)	оставливаны (с.4)	...оставлены... (с.7)
4. Российская корона	российская корона	российская империя (замінено по всьому тексту)
5. Оной остров длины 2 версты, ширины 2 ¹ / ₂ версты (Прим.41-43)	оной остров ... длины 2 версты, ширины 2 ¹ / ₂ версты	оной острог ... длины 12 верст, ширины в 2 ¹ / ₂ версты (с.5)
6. Отаман Гордяков (Прим.86)	отаман Гордяков (с.7)	отаман Гордеянков (с.9)
7. Закінчення прикметників на -ій	закінчення прикметників на -ій	закінчення прикметників на -ой

Така схожість списків Воронцова і Сахарова і разом з тим майже повна ідентичність списку Воронцова і міллерівського наштовхує на думку, що автор воронцовського списку користувався при його написанні і списком Міллера і Сахарова, або ж список Воронцова є проміжною ланкою між іншими двома списками і його можна вважати за чернетковий варіант міллерівського тексту, що писався, подібно останньому, в період 1761-1762 рр., але на деякий час раніше.

Зупинимось тепер детальніше на відмінностях між сахарівським списком і списком Міллера. Перший, як зазначає і сам Бодянський, містить в собі багато українізмів, які в списку Міллера замінені російськими словами. В перерахуванні куренів початкового варіанту твору Мишецького (сахарівський список) збереглась коротенька характеристика його мешканців (подібна характеристика в списках Міллера відсутня). “Полтавский курень – в оном живет полковник Величко – доброго состава козак, за тяжести своей в коннице служить не может. Корсунский курень – в оном живет козак и наездник добрый в походах Максим Таран”²⁰. Така характеристика в списку Сахарова є по кожному з 38 куренів. Її міг дати очевидець подій, котрим був Семен Мишецький. Проте, це єдине, чим цей список може доповнити текст міллерівського списку, в якому до першопочаткового опису додані деякі сюжети. Так, добавлено розділ “Какие кошевые их памяти достойны”²¹, в якому подається перелік кошових отаманів від “Сошенка” до “Ивана Черевка” з короткою довідкою про кожного. При описі “измены Мазепиной” і участі в ній запорожців до початкового сахарівського тексту додається наступне: “и за оную измену король Швецкой пожаловал им бунчук, булаву и прочее”²². До епізоду виборів гетьмана Орлика додано: “по прошению его Турецкай султан учинил Мазепина Генерального Писаря Орлика над ними командиром”²³. Тут же дописано: “Орлик и доньне притом в Бендерской стороне своей житие производит, ибо оной Орлик принял махомецкой закон и женился на турчанке от которой уже и детей

много имеет”²⁴. Ще додано невеликий фрагмент про “обида и разорения которые оные козаки полякам чинили”²⁵.

Бодянський подає 387 розбіжностей між текстами обох списків. Більшість з них переважно стосується виправлення в написанні слів, точності дат, імен, географічних назв, структури речень і тексту в цілому. Проте частина змін має ідеологічні риси, внесення яких було зумовлено соціальним замовленням.

Як вже зазначалося, твір Мишецького (його варіант за міллерівськими списками) став в майбутньому джерельною основою для наступних компіляцій Міллера і Рігельмана відповідно 1760 і 1787 рр., тобто до і після ліквідації Січі.

На відміну від попередніх писань, що так чи інакше торкались запорізької проблеми, в творах Мишецького, Міллера, особливо Рігельмана та інших авторів другої половини XVIII ст. непомітно особливої пафосності та захоплення у висвітленні козацької тематики, властивої для історичних творів першої половини XVIII ст. Самовидця, Граб’янки, Величка. Тут дедалі сильніше відчувається відтінок зневажливого ставлення до “черни”, “своевольного народу”, – саме такими термінами частіше всього позначають запорізьке військо. Таке відношення, зрештою, характерне для офіційних кіл імперії, що виступали в більшості випадків замовниками подібних історичних творів. Причому, таке ставлення стає радикальнішим з наближенням 1775 р. Разом з тим змінюється у відповідний бік характер змісту історичних праць.

Особливо це помітно на прикладі творів Міллера та Рігельмана. При спробі їх порівняння проявляються цікаві закономірності, що зумовлені часом написання твору, цілями та особистістю його автора. Хоч вказані твори цих істориків носять компілятивний характер і в своїй основі мають “Историю о козаках запорожских” Мишецького, слід зазначити, що подібний “плагіат” був історіографічною нормою другої половини XVIII ст.²⁶, але те, як вони використали підставовий текст з огляду на різноманітні чинники, що супроводжували їх написання, безперечно, варте уваги.

Зміст кожного з трьох творів можна умовно поділити на дві частини. Оскільки їх центральною темою є описання внутрішнього побуту Січі, то цей опис займає основну частину кожного твору, включаючи в себе сюжети про січове судочинство, вибори, промисли тощо. В той час, як короткий екскурс в ранню історію козацтва, його походження, перебування під кримською протекцією – має характер вступу. Така специфіка цих творів пов’язана з тим, що автор джерельного твору – Мишецький, основну його частину написав безпосередньо під впливом своїх вражень від перебування на Січі, тоді як вступна частина запозичена ним з інших джерел²⁷. За Мишецьким структуру своїх праць повторили Міллер і Рігельман. Але для того, щоб порівняти між собою ці три тексти, слід спочатку дещо зупинитись на творі Мишецького. Починається він, подібно до козацьких літописів, з’ясуванням витоків козацтва, етимології слова “козак”. В цьому плані Мишецький притримується автохтонної теорії походження козацтва, поєднуючи її з хозарською в тлумаченні самого терміну “козак”. Згідно Мишецькому, засновником козацтва вважається виходець з Польщі Семен, що поселився в 948 р. в гирлі Бугу “для своих промыслов, а именно для бития диких коз, фазанов и прочей дичины”²⁸. Невдовзі до цього Семена приєднується інший люд, утворюючи таким чином своєрідну

військову общину “и тако произошли в великую славу, что славные стали быть стрельцы и прозвали их козарами”²⁹. Далі Мишецький оповідає сюжет про те, як грецький імператор запросив це військо для відбиття навали турків. З ними “козари” успішно впорались. “И после окончания оной баталии Его Величество своею милостию их пожаловал и назвал их козаками и писал об них королю полскому чтобы их за храбрую поступку под свою протекцию имел и велел их называть козаками, а не козарами”³⁰. Очевидно, основою для написання цієї версії походження козацтва для Мишецького були наративні джерела - оповіді самих запорожців, в середовищі яких в XVIII ст. продукувались подібні легендарні теорії³¹. Не виключено, що Мишецький запозичив цю теорію про походження козацтва з творів польської історіографії, особливо з огляду на польське походження згаданого родоначальника козацтва Семена. Після викладу версії походження козацтва Мишецький побіжно зупиняється на подіях від епохи Стефана Баторія до 1709 р. “по измену Мазепину” і зосереджує свою увагу на подіях 1709-1734 рр. тобто періоді перебування запорожців під кримським протекторатом і обставинах їхнього повернення в російське підданство. Тут до аналізу доцільно буде залучити твір Міллера, оскільки зазначений сюжет подій 1709-1734 рр. в цих двох творах має багато спільного. Перед тим, варто зауважити, що на початку “Известий о козаках запорожских” Міллер зазначає, що “основание сих известий получено от российского офицера, находившегося несколько времени между запорожскими козаками и я старался к оному присовокупить разные другие находящиеся при мне известия для лучшего изъяснения и дополнения”³². Дійсно, Міллер творчо підійшов до твору Мишецького, вилучивши з нього легенду про походження козацтва, натомість збагативши його новими фактами і даними. Розпочинаються “Известия о козаках запорожских” 1507 р. з утворенням реєстрового козацького війська при Сігізмунді I, “который учинил первую в розсуждении козацких жилищ отмену переведением значительнаго числа из сего народу на отведенную им же малую часть земли выше порогов не для иного того, как только для лучшей их защиты от турецких и татарских набегов”³³. Далі автор проводить детальний опис географічного положення Січі. При цьому, як він сам вказує, користувався “картой военных действий последней войны с турками”. Таких карт Міллер нараховує три - 1736, 1737 і 1738 рр. При описі місцеположення Січі та дніпровських порогів Міллер залучає також і усні джерела - оповіді самих запорожців “коих несколько человек из них видел я в Петербурге и спрашивать случай имел”³⁴. Опис Січі в Міллера переходить в сюжет її зруйнування в 1709 році, після переходу частини запорожців на бік Мазепи, основу якого взято в Мишецького.

Мишецький (ст. 9-10).	Міллер (ст. 401).
... россияне по то той виктории послали войска чтобы розорить Запорожскую Сечь за их измену. Притом россияне порубили и	Петр Великий не мог оставить без наказания такового преступления и послал он туда после виктория при Полтаве генерал-майора Яковлева с некоторыми

многих в полон взяли за их к себе измену, вешали, на плотах пушчали вниз по Днепру реки, а оставшие из них несколько тысяч человек бегством живот свой спасли, убежав, отдались в подданство крымскому хану.	полками, который оное место совсем разрушил, а найденных там козаков порубил без пощады. Огорченные сим поступком Петра Великого козаки поелику их ушло довольное число, соединилось с прочими, отдались крымскому хану под защищение.
--	--

Як бачимо, при всій подібності змісту обох текстів, фрагмент Міллера позбавлений деяких подробиць зруйнування Січі, проте збагачений іменами персоналій, що роблять його стиль більш науковим і офіційним.

Порівнюючи наступні уривки текстів про перебування Січі під 25-річним кримським протекторатом, помітна дуже близька їх схожість. Міллер майже дослівно переносить цілі епізоди з чужої праці (Мишецький: с.10-12 – Міллер: с.398-401), вилучаючи при цьому моменти, де йдеться про дотримання козаками християнської віри під час їхнього перебування під кримською зверхністю і їх відверто ворожі стосунки з татарами (Мишецький, с.12). Причиною такого вилучення було, очевидно, намагання створити ще більш непривабливий образ козака – “изменника”, котрий, перебуваючи під владою ханства, забув свою віру й покликання.

Продовжуючи писати про період запорізької історії між 1709 і 1734 рр., Міллер використовує невідомі нині джерела. Так, при датуванні спільного козацько-турецького походу на кабардинських черкес (Мишецький, с.11), він користується відомостями полковника Гербера 1728 р.: “Когда хан крымский пошел войною на кабардинских черкес, что кажется случилось в 1712 году, хотя полковник Гербер в своих известиях пишет, что оно делалось 20 лет назад считая от 1728 года”³⁵.

Своєрідно піддається трансформації епізод з "Истории" Мишецького про приїзд на Січ російського офіцера в 1734 р. для приведення козаків до присяги на вірність імператриці Анні Іванівні, що означало повернення Запорожжя в російське підданство

Мишецький (с.13)	Міллер (с.404)
И как оной офицер к ним приехал, отдали ему честь таким образом: вышли кошевой со всею старшиною и козаками в несколько тысяч человек и стали от Сечи на обе стороны дороги на 2 версты. И как он к ним приближался, то они его с великим учтивством и поздравлениями принесли и отдали ему честь пушечною пальбою и ружейною стрельбою. И как оной офицер вошел в их главное жилище	Не возможно довольно описать какую радость в запорожских козаках сие произвело. Отправленный к ним офицер, принят был как знатный посол. Кошевой со старшинами и несколько тысяч простых козаков вышли к нему на встречу и стали от Сечи на 2 версты рядом так, что офицер промеж. их проехал, они поздравили его ружейною и пушечною пальбою. Везде раздавался звук литавр, труб, барабанов и флейт, которыми больше нежели Всем прочим

и приблизился к церкви, то встретил его духовный чин с надлежащею церковною церемониею.	радость изъяслялася. Как офицер прибыл в Сечу и прежде всего пошел в церковь, то в белых одеждах его встретило духовенство с пением и благодарственный молебен отправился при пушечной пальбе.
---	--

В даному випадку, Міллер обрав досить стриманий текст-джерело більшою пафосністю і піднесенням. В цілому, якщо порівнювати тексти Мишецького і Міллера, то для останнього характерна офіційність стилю та доповнення додатковими історичними фактами. Особливо виразно це помітно в наступному фрагменті:

Мишецький (с.14)	Міллер (с.402)
В 1733 году зачалась у россиян з Польщею война, то поляки просили хана крымского помощи войск татарских и козацких против россиян.	В 1733 году во время войны в Польше произошло дело следующим образом в совершенство. Первый в Польше вельможа архиепископ Гнезенский и прочие сообщники короля Станислава при вступлении после смерти короля Августа II в их границы российского войска, просили татарского войска в споможенстве, а особливо, чтобы довольное число запорожских козаков приехали против России на помощь.

Дещо по іншому використовує джерельний текст Мишецького згадуваний вже Олександр Рігельман в "Историческом повествовании о козаках запорожских" 1785 р. До "Истории" Мишецького, яку він бере за основу, Рігельман додає фрагменти з праці Міллера та деякі елементи з маніфесту про ліквідацію Січі від 3 серпня 1775 р., що зрештою було типовим для багатьох історичних творів, що писались в період після його видання. На початку свого твору Рігельман описує епізод про походження козацтва, який він запозичив у Міллера, відкинувши при цьому теорію Мишецького. Він її в "Летописном повествовании" відносить до вигадок самих запорожців³⁶. Підсумовує Рігельман свою оповідь про витoki козацтва в дусі епохи: “сия собравшаяся холостыба проименовала себя войском”³⁷. Взагалі, Рігельман не скупиться на подібні випадки і їх в його тексті можна зустріти багато.

При описанні Січі, Рігельман послуговується твором Міллера, що видно з порівняння наступних сюжетів.

Міллер (с.410-411)	Рігельман (с.68)
--------------------	------------------

Не должно себе представить Сечу правильным построенным и укрепленным местом. Она была сборное место из многих без порядку построенных деревянных отчасти землею окладенных домов из коих только немногия с нашими домами схожи. Вокруг сделано не больше земляное укрепление земляным валом, потому что сей народ полагал свое защищение не так во внешних вспомогательных способах как в своей собственной храбрости.	Сии люди ту засеку или Сечу сделали на том же месте замком из земляного вала, обведенного вокруг их куреней образом круглым без всяких оборонительных пристроев с поставленными потом только на оном вале полисада с острогом и обведенным вокруг одного рва единственно прикрытия их жилища. Народ оный тогда полагал свое защищение не на укрепленный город но на собственную храбрость.
---	---

Наведемо ще один фрагмент, переписаний автором майже без змін з твору Міллера.

Міллер (с.413)	Рігельман (с.69)
Каждый курень имеет своего атамана или предводителя, который называется куренным атаманом и все крепко стояли в ведомстве кошевого атамана, который имел название от татарского слова кош, а по российски - стан. Понеже кошевой повелевал всем станом или войском.	Каждый курень имел своего старшину, которой назывался куренной атаман, а все купно состояли под правлением кошевого атамана, кой получил себе название по месту от татарского слова кош, а по-нашему стан ибо он повелевал в Сечи кошем то есть станом или войском.

Для вступної частини "Исторического повествования" Рігельмана притаманне перенесення сюжетів з текстів Міллера та Мишецького і їх наступна ідеологічна обробка. Типовим її прикладом у Рігельмана є нове трактування епізодів про участь козаків у війнах на російському боці. Автор планомірно заперечує означені Мишецьким і Міллером "полезные действия" запорожців в цих війнах і звинувачує їх в усіх гріхах від нападу на купецькі обози і крадіжки коней до наміру державної зради: "намерялись во время объявления турками войны, отставши от России, пристать к турецкой стороне"³⁸. Свої численні звинувачення в адресу запорожців Рігельман підкріплює епітетами на кшталт – "свирепые", "жестокие", "своевольные" тощо. За цими всіма звинуваченнями добре проглядається текст маніфесту Катерини II про ліквідацію Січі з його численними звинуваченнями в бік запорожців, більшість з них прочитується у творі Рігельмана. Цим переліком закидів проти запорожців Рігельман намагається переконати читача в необхідності ліквідації Січі "И так как всякой благоразумный человек разсудить может, что сборище оное достойно было давно, как домашнее государству зло, искоренено быть и сами они чрез непокорство, злодейство и плутовския поступки понудили к тому Россию"³⁹.

Основні частини трьох творів – у них описується внутрішнє життя Запорізької Січі – подібні за змістом. Порівняння трьох текстів показує, що джерелом для текстів Міллера і Рігельмана був твір Мишецького. Для прикладу наведемо два сюжети:

Мишецький	Міллер	Рігельман
I. (с.22)Кошевой яко главный командир имел от всего войска себе почтение, а особливо в военных походах и во всяких случаях. Ежели которого любят, то того весьма почитают и приказу его слушают. II. (с.17) Первая у них рада бывает каждого году безотметно генваря 1- го дня для раздела на курени рек от порогов до самой Буг-реки и которая речка которому курению достанется на той речке того куреня козаки принуждены во весь год рыбу ловить. В оной же раде кошевого и прочую старшину низвергают...	(с.428) Кошевого достоинство особливо важно было только в походах. Когда кошевого любили, то отдавали ему честь и слушали его приказов. (с.420) Первое их собрание по давнишнему установлению бывало 1 января отчасти для изобрания кошевого и старшины когда народ им был недоволен. Отчасти для распределения каждому курению рек и озер в коих к тому курению принадлежащим козакам надлежало ловить рыбу.	(с.79) Кошевой имел почтение от всех козаков, так как главной нагальник войска их, а особливо во время походов и во всяких особых случаях; наипаче если которого любили, повиновались тому во всем безотговорочно. (с.74) Первая по их рада генваря 1 дня для разделу на курени речек от порогов до самой Бог реки впадающих из степи в Днепр и которая речка которому курению по жребию доставалась, то на оной того куреня козаки ловить рыбу должны были во весь год не касаясь к иным. Во время той рады случалось, что скидали старшин своих и возстановляли иных...

Слід зазначити, що Міллер, визначаючи кількість і дати січових зібрань-рад, крім зазначених в Мишецького рад 1 січня, на Покрову 1 жовтня (14 жовтня за н. с.), згадує ще про раду, котра відбувалась “в день Иоанна Предтечи”⁴⁰ (7 липня за новим стилем). При цьому він пропускає відзначену в інших текстах раду на свято Великодня.

Отже, у творах Міллера і Рігельмана “История о козаках запорожских” піддалася змінам, до яких спричинилися доба та середовище постання цих творів. Це зумовило певну ідеологічну заангажованість їх авторів, особливо помітну в праці Рігельмана. Не слід надто категорично ставитись до характеру історіописання Міллера і Рігельмана. Свого часу Полонська-Василенко назвала їх псевдо-істориками

за плагіат⁴¹. Такий прийом є властивим для історіографії тієї доби⁴². Ці “переробки” не були випадковими оскільки ґрунтувались на певній рецепції козацтва. Тому їх можна розцінювати не тільки як історіографічне моделювання образу Запорозької Січі, але і як самодостатній історіографічний процес другої половини XVIII століття.

Цінність праці Мишецького полягає в тому, що даний твір є описом очевидця подій, він дає змогу бачити їх такими, якими сприймав і бачив їх сам автор. Картини січового побуту, виборів, судочинства передані в творі дуже ретельно, з врахуваннями найменших деталей, що можуть бути корисним додатковим джерелом для вивчення січових реалій. Під таким кутом зору “История” Мишецького дуже споріднена з анонімною запискою 1749 р. де йдеться про січові вибори. Цей анонімний твір був надрукований відомим видавцем українського походження Федором Туманським в часописі “Российский магазин”⁴³. У ній невідомий автор – він міг бути як і Мишецький російським офіцером – описує три дні з життя Січі: 1, 2 і 3 січня 1749 р. – час чергових виборів старшини. Цікаво, що опис виборів у Мишецького та аноніма, попри незначні розбіжності, передано майже однаково. Такий збіг можливий за двох випадків: (1) Обидва автори дійсно описали вибори, які вони спостерігали з різницею в 9 років, а з написаного можна судить, що їх хід за цей період не змінився; (2) опис Мишецького слугував за джерело для автора 1749 р. Проте другий варіант можна відкинути, оскільки в записці описані конкретні події, що відбувалися в конкретні дні – з 1 по 3 січня 1749 р. на відміну від “Истории...” Мишецького, де пишеться про вибори як загальне явище. Автор записки навіть вказує імена кошового Якіма Ігнатовича, судді Василя Богацка, писаря Павла Миргородського, осавула Давида. Особливо яскраво в творі здійснено опис спроби пограбування козаками торгівельних рядів, що розміщувались поблизу січового укріплення: “Для сего весьма охотно и с невероятною скоростию пустились из городка, таща с собой литавры и били сбор дабы охотников собралось побольше... Как скоро базарные проводили о таковом умысле тот час собрались до 400 человек с ружьями и дубьем и встретили бунтовщиков у колокольни”. Далі описується кривава сутичка між “базарными и сиромашами”, яка завершується поразкою останніх. Завершує автор опис сповненого бурхливими подіями 3 січня таким чином: “... и по благодати Божеской день сей прошел без всякого мятежа и пьяных было мало ибо кошевой атаман во всех шинках винную продажу запретил”⁴⁴.

“История о козаках запорожских” Мишецького і записка 1749 р. анонімого автора своїм основним джерелом мають авторські спостереження. Це ставить їх в один ряд з іншими подібними творами. Ними є описи січових промислів, здійснений Василем Зуєвим,⁴⁵ подорожні записки полтавського монаха Яценка-Зеленського, який відвідав Січ в 1750 і 1751 рр.⁴⁶ а також невеликий нарис анонімого автора кінця 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст., про Січі та її історію, надрукований О.Лазаревським в “Київській старовині”.⁴⁷ Даний твір написано напередодні зруйнування Січі, ймовірно військовим, учасником російсько-турецької війни 1769-1774 рр.; він є своєрідним звинувачувальним актом проти запорожців, створеним за урядовим дорученням з метою підготовки суспільства до знищення Січі⁴⁸.

Історичні твори другої половини XVIII ст. про Запорозьку Січ можна розділити на дві категорії – оригінальні та компілятивні. Перші в основному є результатами особистих авторських спостережень; інші – результат пізніших переробок цих же оригінальних творів. На прикладі праць Мишецького, Міллера та Рігельмана можна прослідкувати характер взаємодії джерельного твору з пізнішими компіляціями написаними на його основі. Перетворення, що відбулись з початковим авторським текстом Мишецького від його варіанту за сахарівським списком (1740 рік) до “Исторического повествования о козаках запорожских” Рігельмана (1785 рік) відображають ті зміни, що стались впродовж сорока п’яти років у відношенні офіційної історіографії до козацької тематики. Здебільшого ці зміни обумовлювались ідеологічним підґрунтям. Сахарівський список праці Мишецького, який можна вважати за авторський варіант, піддався спочатку перетворенням в списках Воронцова і Міллера. Пізніше Міллер та Рігельман, використовуючи її в якості основного джерела для своїх праць, надали твору Мишецького якісно нового вигляду, збагативши останній як цінним фактажем так і кон’юктурними елементами.

¹ Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего века // Киевская старина. 1892. №2. С. 226-246.; Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992. С. 178-180.

² Когут З. Російський абсолютизм і українська автономія (1764-1830). К., 1996. С.73.

³ Там само. С. 128-135; Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. Дніпропетровськ, 1994. С. 307-373, 535-551.

⁴ Полонська-Василенко Н. До історіографії Запоріжжя XVIII ст. //Записки історико-філологічного факультету ЛДУ. 1940. Т.1. С.74.

⁵ Ленченко В.О. С. І. Мишецький – автор “Історії козаків запорозьких” // УІЖ. 1989. №11. С. 37-38.

⁶ История о козаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся // ЧИОДР. 1847. Кн.6. С. 3-36.

⁷ Ригельман А. Летописное повествование о Малороссии, ее народе и козаках вообще. М., 1846.

⁸ Историческое повествование о козаках запорожских. Сочинение 1785 года // Летописное повествование... М., 1846. С. 67-85.

⁹ История о козаках запорожских ... С. V.

¹⁰ История о козаках запорожских. (Поправка О.Бодяньського, датована 26 червня 1847 р.) // ЧИОДР. 1847. Кн. 6. С. 43. Згадку про автора "Истории о козаках запорожских" Бодяньський знаходить в примітці "Летописного повествования" О. Рігельмана. (Ч. III. Гл. XXXI. С. 138).

¹¹ Описание рукописного отдела Библиотеки АН СССР. Л. 1971. Т.1, Вып. 3. С. 27-28.

¹² История о козаках запорожских. Сочинение от инженерной команды. Одесса, 1852.

¹³ Примечания. Разночтения по списку Сахарова // История о козаках ... М., 1843. С. 97-105.

¹⁴ Там же. Прим. 259.

¹⁵ История о козаках запорожских // ЧИОДР. 1847. Т.6. С.21.

¹⁶ Миллер Г. Известия о козаках запорожских// Сочинения и переводы для пользы и увеселения служащие. 1760, май. С. 385-444.

¹⁷ Там же. С. 417.

-
- ¹⁸ История о козаках запорожских... С. VI.
- ¹⁹ В списку Воронова повністю збережено поділ на розділи, притаманний міллерівському списку, назви цих розділів також ідентичні.
- ²⁰ Примечания. Разнотечения по списку Сахарова. Прим.178, 184.
- ²¹ История о козаках запорожских // ЧИОДР. 1847. Т.6. С. 6.
- ²² Там же. С. 10.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же. С. 12.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Кравченко В. Українська історіографія періоду національного відродження (друга половина XVIII - перша половина XIX ст.). Харків, 1996. С. 84.
- ²⁷ Полонська-Василенко Н. Історики Запорозжя XVIII ст. // Зб. на пошану Д.Багалія. К., 1927. С. 821.
- ²⁸ История о козаках запорожских. С. 3.
- ²⁹ Там же. С. 4
- ³⁰ История о козаках запорожских. С. 5.
- ³¹ Кулиш П. Предание о козаках // Записки о Южной Руси. СПб., 1856. Т.1. С. 150; Корж Н. Рассказ бывшего запорожца. Одесса, 1847. С. 18. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 6. С. 67.
- ³² Известия о козаках запорожских. С. 386.; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 6. С. 67.
- ³³ Там же. С. 388.
- ³⁴ Там же. С. 389.
- ³⁵ Там же. С. 396.
- ³⁶ Ригельман О. Летописное повествование о Малороссии ея народе и козаках вообще. С. 98
- ³⁷ Историческое повествование о козаках запорожских // Летописное повествование... С. 68.
- ³⁸ Там же. С. 72.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Известия о козаках запорожских. С. 424.
- ⁴¹ Полонська-Василенко Н. Історики Запорозжя XVIII ст. С. 815.
- ⁴² Візьмемо для прикладу "літопис" Грабянки XVIII ст., який піддавався десяткам варіацій протягом століття, в тому числі таким ґрунтовним як «Краткое описание Малороссии» // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1886. С. 240-373; а також послідуєчим її модифікаціям: "Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев..." // Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 1-70; "Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий..." // Южнорусские летописи открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. Т.1. С. 51-106; Рубан В. "Краткая летопись Малороссии". СПб., 1777; а також французький її варіант Жана Бенуа Шерера "Annales de la petite-Russie", що була видана в Парижі в 1788 р.
- ⁴³ Выписка из записки 1749 года о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые отаманы, войсковые судьи, писари и ассаулы, что обыкновенно бывало в новый год // Российский магазин. 1792. Ч.1. С. 188-199.
- ⁴⁴ Там же. С. 189, 194, 196.
- ⁴⁵ Зуев В. О бывших промыслах запорожских козаков и особливо о рыбном // Месяцеслов исторический и географический за 1786 год. СПб., 1786. С. 3-17.

⁴⁶ Эварницкий Д. Две поездки Яценка-Зеленского монаха полтавского монастыря в Сечу в 1750-1751 г. СПб., 1915.

⁴⁷ Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина. 1889. Т.26. С. 628-637.

⁴⁸ Там само (передмова О. Лазаревского). С. 626.; Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн.12. С. 185.

Олексій Ясь

АРХІТЕКТОНІКА ТА ТЕХНІКА ВИКЛАДУ В СТУДІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО “ЛИСТИ ДО БРАТІВ-ХЛІБОРОБІВ”

Традиційно під архітектонікою наукової студії розуміють основні принципи побудови твору, у т.ч. оформлення його структури. У вужчому значенні термін “архітектоніка” вживають для позначення збалансованості у співвідношенні різних частин праці, зокрема щодо встановлення належної пропорційності між викладеним емпіричним матеріалом та його поділом і оформленням в окремих розділах та інших структурних одиницях. Очевидно, що побудова структури дослідницької роботи значною мірою залежить від багатьох аспектів наукової творчості певного вченого, як-то: манера та стиль викладу, обраний ракурс дослідження та ряд інших чинників. Невипадково німецький філософ Імануїл Кант розглядав архітектоніку як мистецтво системи. Неодмінною та важливою складовою цієї системи є техніка викладу матеріалу, яка з одного боку репрезентує індивідуальні риси творчої особистості дослідника, а з іншого – тісно пов'язана з провідною проблематикою та структурою студії.

Термін “техніка викладу” (“спосіб викладу”) зустрічаємо у багатьох наукових працях, хоча для його застосування характерна відсутність чіткої адресної спрямованості. Зазвичай цю дефініцію інтерпретують у сенсі специфічних особливостей, пов'язаних з манерою викладу матеріалу у того чи іншого дослідника, зокрема стосовно побудови системи доказів та аргументів, авторських узагальнень, припущень і спостережень, висунення установчих концептів тощо. “... спосіб викладу результатів історичних дослідів багато залежить від таланту, вдачі, від інтелектуальних прикмет кожного історика”, - зазначає французький історик Габріель Моно¹. В світлі такого підходу діапазон застосування терміна “техніка викладу” доволі широкий та дискусійний. Дехто з учених застосовує для позначення особливостей творчої манери або стилю дослідника поняття з ширшим ступенем загальності – “технологія творчості”². Втім, попри функціональне призначення та зміст вказаних дефініцій незаперечним видається зв'язок між способом викладу та організацією матеріалу, хоча вододіл між цими дослідницькими операціями вельми умовний. Відтак техніку викладу можемо розглядати як певну сукупність прийомів, які дослідник застосовує у процесі подачі матеріалу у межах невеликих структурних одиниць, фрагментів тексту тощо. Натомість термін “архітектоніка” використову-